

Waar is het zondebesef gebleven in de postmoderne tijd?

Inleiding

Ik vis op 15 november 2001 mijn uiterst seculiere krant uit de bus en lees de kop, bovenaan op de voorpagina: "**Komende recessie is straf op de zonde**". De zonde blijkt te zijn dat er in Nederland te uitbundig is geïnvesteerd (NRC-Handelsblad). Het woord zonde komt in het artikel verder niet meer terug. Het artikel begint ermee dat we de recessie verdiend hebben en legt vervolgens uit hoe groot de overinvesteringen zijn. Het gebruik van het woord "zonde" zal dus toe te schrijven zijn aan de koppenmaker. Hij heeft dat waarschijnlijk gedaan zonder enige religieuze bijgedachte. Maar kennelijk wordt het schenden van algemene wetten, in dit geval van de economie, nog altijd als een zonde gezien. En de zonde wordt nog altijd gezien als iets waarop noodzakelijkerwijs straf volgt.

Is dit een toevallig, rudimentair overblijfsel van het Christelijke wereldbeeld, een betekenisloos woord uit een ver verleden, dat toevallig is blijven hangen, maar dat betekenisloos is geworden en waarmee niets meer correspondeert? Of is het meer dan dat? Ik wil in dit essay aannemelijk maken dat het laatste het geval is.

In wat nu volgt zal ik eerst trachten aannemelijk te maken dat de Christelijke traditie in de Westerse samenleving niet is verdwenen, maar is geëvolueerd, en dat dit ook geldt voor het zondebesef¹. Het zondebesef blijft in de postmoderne samenleving dus bestaan, in andere, vernieuwde vormen, die overigens niet altijd even gemakkelijk te herkennen zijn.

Vervolgens zal ik het voortbestaan van het zondebesef antropologisch trachten te verklaren.

Het zondebesef maakt deel uit van het Christelijke wereldbeeld. Wereldbeelden evolueren. De evolutie van het Westerse wereldbeeld gaat razendsnel. Ten onrechte wordt de evolutie van het Christendom, zoals dat zich in west Europa voltrekt, vaak als het verdwijnen van het Christendom gezien. Maar daarvoor is de betekenis van het Christendom voor de Europese cultuur te groot. Het Christelijke zondebesef heeft het denken en handelen in de westerse

---

¹ Deze analyse loopt parallel aan eerdere analyses (M.B.ter Borg (1991), *Een uitgewaaierde eeuwigheid, Het menselijk tekort in de moderne cultuur*, Baarn: Ten Have).

wereld doorslaggevend beïnvloed. De bijbehorende schuldgevoelens bestaan ook nog. Maar zowel het zondebesef als deze gevoelens zijn ten offer gevallen aan de processen, die alle godsdienstige verschijnselen hebben getroffen. Het gaat dan vooral om processen van secularisering, van rationalisering en verwetenschappelijking, van individualisering, van democratisering en van consumentering. Daarop volgt dan onvermijdelijk: het proces van banalisering.

Deze processen vormen een cluster dat, tezamen met andere, verwante processen samengevat wordt onder het paraplubegrip ‘modernisering’. Het is een proces dat ons langzamerhand gebracht zou hebben in een fase van de geschiedenis, die ‘postmodern’ wordt genoemd.

Kern van het zondig zijn is dat men niet alleen een ding of een mens tekort heeft gedaan, maar dat men daarmee een algemene (goddelijke, religieuze, kosmologische) wet geschonden heeft. Dat besef blijft en we kunnen het terug vinden in het citaat hierboven. Het verschil tussen het zondebesef en het schuldbesef is dat bij de eerste God in het geding komt. Zonde is schuld tegenover God (naast eventuele schuld tegenover mensen). In de Christelijke leer is deze schuld principieel en onontkoombaar². Ze is door de mens niet weg te werken, maar ze is slechts op te heffen door goddelijke genade. Daarnaast zijn er zonden, waarvoor men gestraft kan worden en waarvoor men boete kan doen.

De evolutie van het zondebesef

De veranderingen in het zondebesef zijn dezelfde als die in de Christelijke leer in het algemeen. Laten we ze één voor één bekijken.

Ten eerste is daar de *toenemende oriëntatie op deze wereld* (secularisering)³. Het wereldbeeld wordt langzaam seculier. Meer en meer oriënteren mensen zich op deze wereld. Daarmee raakt een transcendente god steeds meer buiten beeld, en daarmee ook de zonde jegens die god begaan. Maar de gedachte dat men door het schenden van regels ook de orde als zodanig schendt en dat men daarmee reacties oproept die niet te overzien en te beheersen zijn, is daarmee niet verdwenen. Ook het gevoel dat men een straf verdiend heeft en dat men op de

---

² Augustinus heeft gesteld dat het zondebesef in de plaats komt van het antieke besef van de tragiek (G.G. de Kruijf (1999), *Christelijke Ethiek: een inleiding met sleutelteksten*, Zoetermeer: Meinema, 175.).

³ Ik maak graag een onderscheid tussen secularisering en secularisering. De eerste term wordt gewoonlijk gebruikt om de veronderstelde algemene neergang van de religie aan te duiden. De tweede op een ander proces, namelijk de toenemende gerichtheid op deze wereld (i.p.v. op een bovennatuurlijke wereld) (vgl. ter Borg, o.c. , 150v.) .

één of andere manier boete moet doen, blijft op een vage manier bestaan. Dit is de variant van het zondebesef die de mensen brengt tot allerlei seculiere offer-rituelen. Men geeft iets op van zichzelf, men doet extra moeite voor iets. Een voorbeeld daarvan is het milieugedrag, zoals het brengen van glas naar de glasbak of het inkopen van groene stroom tegen een meerprijs. Het is een daad van vooral symbolische waarde. Men beseft dat dit daden zijn die geen zoden aan de dijk zetten, maar toch heeft men het gevoel dat men iets doet en op die manier het onheil bezweert. Door het brengen van een relatief klein offer hoopt men, misschien wel tegen beter weten in, op grote gevolgen. Men is uit op een schaduw van genade. Een manier van leven die in lijkt te gaan tegen de natuurlijke orde wordt op deze manier verontschuldigd. Dit is de secularisering van het zondebesef.

Ten tweede is er *de rationalisering en de verwetenschappelijking*. Met die termen wordt vaak bedoeld dat de theologische manier van redeneren en een religieuze manier van handelen geleidelijk plaats maakt voor de meer exacte, natuurwetenschappelijke manier. Het zondebesef en het concept van zonde veranderen mee. Dat zien we in het citaat, waarmee ik begon. De regels die geschonden zijn, zijn regels die zijn ontdekt in de wetenschap van de economie, of die een consequentie zijn van die ontdekkingen. Men kan dus zeggen dat het zondebesef verwetenschappelijkt. Wanneer wij deze regels overschrijden roepen we ellende over ons af. De wetenschap bepaalt in dit geval indirect wat zondig is.

Het omgekeerde is ook het geval. De wetenschap bepaalt ook, dat wat als zonde werd gezien, volstrekt niet zondig is en dus onschuldig. Voorbeeld hiervan is het masturberen. Masturberen is ontzondigd in drie fasen. Aan deze fasen kan men ook goed zien hoe secularisering en verwetenschappelijking samenhangen. Eerst was masturberen verboden omdat het een zonde was. Vervolgens omdat het ongezond zou zijn. Deze binnenwereldlijke opvatting liet zich tenslotte met wetenschappelijke redeneringen ontkrachten.

De wetenschap speelt bij de ontzondiging ook nog een derde, meer secundaire rol: zonden verdwijnen doordat de wetenschap middelen ontwikkelt die de schade van bepaald gedrag beperkt houden. Daardoor is het ongevaarlijk geworden en daardoor wordt het steeds minder als zonde ervaren. Voorbeeld hiervan is de seksuele promiscuïteit die mogelijk gemaakt werd door het beschikbaar komen van goede voorbehoedmiddelen. Seksueel verkeer ging niet langer gepaard met angst voor zwangerschap, met alle gevolgen van dien. Door die vermindering van de angst werd het ook steeds minder als zondig ervaren. De ontzondiging werd vervolgens in allerlei antichristelijke ideologieën op de spits gedreven. Er ontstond in sommige kringen in de jaren zestig zelfs een zekere dwang om promiscue te zijn. Zonder dat

was men niet progressief, en kon men gerekend worden tot de christelijke kwezels. Dit uitspelen van de wetenschap tegen de religie is overigens ouder: het dateert van de Verlichting.

Samenvattend: de verwetenschappelijking heeft een dubbele werking op het zondebesef: enerzijds het verdwijnen van zonden, anderzijds een hernieuwd definiëren van zondigheid. Daarnaast zijn wetenschap en ratio ingezet in de ideologische strijd tegen Christendom en religie in het algemeen.

Ten derde is er *de individualisering* van het zondebesef. Niet God, maar het individu is meer en meer maat van de dingen geworden, en dus ook van het zondebesef. Omdat van ouds in het Christendom het individu het brandpunt was van de straf voor de zonde, is hier nog het minst veranderd in het moderniseringsproces. Het individualiseringsproces, zoals zich dat in de moderne samenleving voltrekt, kan gezien worden als een radicalisering van het Christelijke ethische individualisme. Deze radicalisering heeft geleid tot twee belangrijke afwijkingen van de Christelijke traditie.

Een belangrijk aspect van deze individualisering is wel dat de erfelijkheid van de zonde steeds minder plausibel wordt. De erfzonde is een begrip dat uitstekend past in een samenleving waarin de middelen voor het levensonderhoud familiebezit waren dat overerfde. Dat is in de Westerse samenleving steeds minder het geval. Men kiest zelf de manier waarop men in zijn levensonderhoud wil voorzien. Erven speelt een ondergeschikte rol in het leven van alle dag. Het is mogelijk om een erfenis te weigeren.

Een tweede aspect verdient een vermelding in een aparte, vierde categorie.

Ten vierde is er *de democratisering*. Het begrip zonde werd door theologen gemunt, en door hen van boven af opgelegd. Zij konden dat doen dankzij de geweldige macht die zij in de traditionele samenlevingen bezaten. Maar die macht hebben ze goeddeels verloren, mede door het proces van secularisering. Mensen willen in toenemende mate zelf, als individu, bepalen welke morele categorieën zij gebruiken, wat goed is en wat fout. Dat geldt ook voor de morele categorieën die direct raken aan het allerhoogste. Deze zelfbeschikking ten aanzien van wat zondig is, is een consequentie van de individualisering. Omdat het behalve dit een meachtsaspect heeft, heb ik haar onder de rubriek democratisering gerangschikt.

Maar daarvoor is nog een reden: de meningen over de zonde zijn uiteindelijk sociale constructies. Ze zijn tot stand gekomen in een sociaal proces. Men vormt zijn meningen niet

in zijn eentje, maar pikt ze op en toetst ze aan de mening van anderen. Levensbeschouwelijke en religieuze opvattingen zijn niet langer iets dat vaststaat omdat het door een hogere autoriteit (de kerk, de clerus) is vastgesteld, maar iets waarover iedereen, desgewenst, zelf een mening kan vormen. Iedere mening is in principe gelijkwaardig aan iedere andere. In deze meningsvorming blijken de Christelijke kerken ook nog steeds een rol te spelen, echter, niet langer als autoriteit, maar als maatstaf⁴.

Ten vijfde is er de *pluralisering*. De uitkomst van dit democratiseringsproces is een veelheid aan meningen, ook waar het het allerhoogste betreft. Ook waar het religieuze noties betreft. En dus ook waar het het zondebesef betreft. Deze veelheid van meningen kan bestaan dankzij een hoge mate van tolerantie. Wat voor de één god is, hoeft dat voor de ander niet te zijn. Laat duizend bloemen bloeien.

Deze pluraliteit contrasteert sterk met de hoop van de modernisten. Modernisten zijn mensen die menen dat democratisering, en modernisering in het algemeen, tot een steeds rationeler en redelijker cultuur zal leiden. De constatering dat dit niet het geval is, heeft de behoefte aan een nieuw begrip doen postvatten: postmodern.

Wanneer men de veelheid van opvattingen ten aanzien van levensbeschouwing, religie en dus ook zonde, voorop wil stellen, dan kan men spreken van een postmodern zondebesef. Dit houdt in dat iedereen zijn eigen, persoonlijk gekozen maar sociaal gevormde zondebesef heeft. Soms is het doordacht, soms is het zeer impulsief van aard; vaak komt het voort uit de Christelijke erfenis, waarmee onze cultuur doordrenkt is, vaak ook komt het voort uit persoonlijke neuroses.

Ten zesde is er de *consumentering*. Religie en religieuze begrippen zijn op de één of andere manier gerelateerd aan het overleven. Het rechtvaardigt en ondersteunt de manier van leven binnen een samenleving. In een samenleving waarin mensen vooral consumenten zijn, krijgen religieuze categorieën vooral een consumentistisch karakter.

In een consumentensamenleving kiest men (in principe) een religie, zoals men een merk pindakaas kiest. Niet gehinderd door theologische scrupules of een preoccupatie met consistentie, bepaalt men ook in toenemende mate zelf, wat de ingrediënten zijn van de zelfgekozen religie. De theologen en de kerken worden, tegen wil en dank, aanbieders van religieuze goederen. De klant is koning en men vangt meer vliegen met honing dan met azijn.

---

⁴ M.B. ter Borg (1999), Geloof als optie, Kerk als maatstaf, in: *Streven*, 66,9. Oktober, 796-804.

Deze verandering heeft binnen de kerk tot gevolg, dat theologen ontdekken dat de straf op de zonde, de hel, steeds problematischer wordt. De hel verdwijnt uit de theologie en uit het bewustzijn van de gelovigen. De god der wrake wordt steeds meer verdrongen door de god die liefde is⁵. De verwetenschappelijking heeft hierbij een helpende hand geboden. Daden die als zondig te boek stonden kunnen steeds meer als psychisch en sociaal bepaald uit de sfeer van ethiek en zonde worden weggeredeneerd.

Modernisering en de kerk Dit uiterst complexe proces met zijn vele dimensies, waarvan we hier nog slechts de voornaamste hebben genoemd, heeft zijn invloed gehad in de kerk. Het heeft ertoe geleid dat de theologie is verwetenschappelijkt, ook in die zin, dat ze meer rekening is gaan houden met resultaten van andere wetenschappen. Dat betekent dat in de theologie de betekenis van de zonde wordt gerelativeerd. Sommige zaken zijn niet langer zondig, bijvoorbeeld omdat ze een genetische oorsprong hebben.

In navolging van de theologie relativeert ook de kerk de zonde. Daar komt nog een sterkere consument-gerichtheid bij. Dit betekent dat het begrip zonde, binnen de kerk, milder wordt. Dit heeft weer zijn weerslag op het zondebesef. Het zondebesef vermindert.

Tegelijkertijd echter, neemt in west Europa de maatschappelijke betekenis en daarmee de macht van de kerk af. Het traditionele zondebesef, zoals dat door de kerk werd gepropageerd en in stand gehouden, lijkt daardoor helemaal te verdwijnen. Het Christelijke zondebesef lijkt meer en meer te verwateren en wordt steeds minder herkenbaar.

Het zondebesef in de postmoderne tijd

De vraag komt dan op, hoe het het zondebesef verder zal vergaan.

Het proces dat ik hier beschreven heb, leidt ertoe dat traditionele religieuze noties langzaam zullen verdwijnen en vervangen zullen worden door meer binnenwereldlijke, wetenschappelijke, of rationele noties. Ten aanzien van het zondebesef zal de ontwikkeling, zoals die hierboven is beschreven zich langzaam doorzetten, tot het traditioneel-Christelijke zondebesef is verdwenen, wat religieuze enclaves daargelaten.

In plaats notie van zondigheid komt de notie van correct of incorrect gedrag. Dat er gedrag plaats vindt dat ingaat tegen wat we wel zouden willen, wordt toegeschreven aan het feit dat de wereld nu eenmaal zelf niet in zijn totaliteit rationeel geordend is: "shit happens".

---

⁵ Merkwaardig in dit verband is dat de hel weer langzamerhand terug komt in de publieke opinie (zie J.W. Becker en J.S.J de Wit (2000), *Secularisatie in de jaren '90*, Den Haag: Sociaal-Cultureel Planbureau).

Met een zeker realisme moet men dit treurige feit tegemoet treden. Daarnaast moet men, zo is het idee, proberen zoveel mogelijk in deze wereld rationele maatregelen te nemen.

Schuldgevoelens tegen het overtreden van geïnternaliseerde regels zal tevens schuldgevoel zijn tegenover andere mensen. Men kan zijn schulden in principe vereffenen door het ondergaan van straf en het betalen van schadevergoeding. Het ondergaan van straf wordt geïnterpreteerd als wraak. Het is echter wraak van de samenleving en niet van een hogere instantie. Heeft men een zondebesef, en dus schuldgevoelens tegenover hogere machten, dan wordt dat opgevat als een individuele aangelegenheid. Er zijn hulpverleners die kunnen helpen om deze problemen tot klaarheid te brengen.

Samenvattend: het zondebesef verdwijnt langzamerhand en het religieuze zondebegrip wordt vervangen door sociologische en psychologische noties. Dit gebeurt echter niet zo radicaal als in de ideologie van het modernisme werd voorspeld. De verzwakking van het traditionele zondebesef betekent niet het verdwijnen van het zondebesef als zodanig.

Mensen die regels schenden blijven zich niet allen schuldig voelen jegens degene of datgene, dat er het slachtoffer van is, maar ook jegens iets, dat daar boven uit gaat. Mensen zijn wezens die om zich te oriënteren in de wereld, het idee nodig hebben dat deze wereld geen chaos is, maar een coherent, redelijk en rechtvaardig geheel. Dit is het “belief in a just world”⁶. Bij het schenden van regels, hebben mensen niet alleen het gevoel van fout zijn jegens het slachtoffer, maar ook jegens de wereld al geheel. Een schending van regels is een schending van deze rechtvaardigheid, en dat betekent dat men niet langer in een rechtvaardige wereld leeft.

Men kan veronderstellen dat dit universele schuldgevoel een algemeen menselijke eigenschap is, dat in iedere cultuur anders wordt ingevuld. Het zondebesef is een conceptualisering van deze antropologische constante binnen de Christelijke traditie, die nu aan een dramatische verandering onderworpen is. Door deze verandering wordt het bijna onherkenbaar.

Geciteerde literatuur

Becker, J.W. en J.S.J de Wit (2000), *Secularisatie in de jaren '90*, Den Haag, Sociaal-Cultureel Planbureau).

Borg, M.B. ter (1991), *Een uitgewaaierde eeuwigheid. Het menselijk tekort in de moderne cultuur*, Baarn: Ten Have.

---

⁶ Vgl. M. Lerner (1980), *The Belief in a Just World, A Fundamental Delusion*, New York: Plenum Press

Borg, M.B. ter (1999), Geloof als optie, Kerk als maatstaf, in: *Streven*, 66 (9). Oktober , 796-804.

Kruijf, G.G. de (1999), *Christelijke Ethiek: een inleiding met sleutelteksten*, Zoetermeer: Meinema.

Lerner, M. (1980), *The Belief in a Just World, A Fundamental Delusion*, New York, Plenum Press